

ДЕМИДЕНКО
Надія Михайлівна,
здобувач ДНСГБ УААН

(м. Київ)

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ П. І. ПРОКОПОВИЧА (1775–1850) – ПАТРІАРХА ВІТЧИЗНЯНОЇ БДЖІЛЬНИЦЬКОЇ НАУКИ

Стаття присвячена науково-освітній діяльності видатного вченого-практика в галузі бджільництва П.І. Прокоповича (1775–1850), його особистому внеску в становлення та розвиток вітчизняної бджільницької науки.

Статья посвящена научно-образовательной деятельности выдающегося ученого-практика в области пчеловодства П.И. Прокоповича (1775–1850), его личному вкладу в становление и развитие отечественной пчеловодческой науки.

The article is devoted to scientific activity of P.I. Prokopovich (1775–1850) the famous practical scientist in the sphere of apiculture. His personal deposit is coming into being and developing of native apiculture science.

Постановка проблеми. Об'єктивне висвітлення становлення та розвитку сільськогосподарської науки в Україні першої половини ХІХ ст. було б неповним без визначення внеску до неї засновника вітчизняної бджільницької науки П. І. Прокоповича. Історико-науковий аналіз діяльності П. І. Прокоповича є актуальним з огляду на його роль у започаткуванні раціонального бджільництва на основі наукових засад та відсутність комплексного його дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій. За різних систем влад, що існували на сучасних українських землях останніх трьох віків, непересічна особистість П. І. Прокоповича завжди привертала увагу дослідників галузі сільського господарства – основи економіки країни. Одним із перших дослідників біографії вченого в кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. був краєзнавець В. Різниченко [1, 2, 6]. За радянського періоду відомості про П. І. Прокоповича як про

«видатного російського вченого» були включені до всіх енциклопедичних та довідкових видань. Авторами посібників із вивчення історії розвитку російського бджільництва, в яких друкувалися відомості про П. І. Прокоповича як про «піонера російської бджолярської науки» є А. Я. Курочкін, І. А. Шабаршов [3, 4]. Серед авторів публікацій, присвячених ювілейним датам вченого, – А. Бага, І. Зінченко, І. Москальов, С. Жданов, М. Ромакіна, М. Яременко, С. Слесарів, М. Гурець, В. Шпак, Є. Крат, І. Швець, С. Жданов та ін. За часів незалежності України серед авторів публікацій, присвячених видатному українському вченому-практику, В. Зуй, В. Скуратівський, П. Раковський, Л. Зєвахін, С. Половнікова, П. Марченко, С. Слесарєв, Л. Боднарчук, М. Гурець, О. Демченко, І. Прохода, Б. Рудка, П. Хмара та ін.

Але цілісної, комплексної картини життя і творчої діяльності вченого на жаль не існує.

Метою публікації є здійснення комплексного історико-наукового аналізу діяльності П. І. Прокоповича в контексті розвитку сільськогосподарської науки та освіти першої половини ХІХ ст.

Мета здійснюється шляхом виконання наступних завдань :

- аналізу всіх напрямів науково-практичної діяльності П. І. Прокоповича;
- узагальненням уже опублікованих відомостей про вченого та включенням до наукового обігу ще не вивчених фактів його біографії та діяльності.

Виклад основного матеріалу. У світовій історії знайдеться не так вже й багато особистостей, які б зробили стільки корисного для подальшого розвитку тієї чи іншої галузі. Одним із таких небагатьох був П. І. Прокопович – видатний учений і практик, що розробив власну систему догляду за бджолами. Будучи талановитим педагогом, прекрасним експериментатором, самобутнім письменником і активним громадським діячем, він сміливо ставив питання про розвиток бджільництва як про справу державної ваги.

Надзвичайно цікава біографія цього подвижника. Народився він 29 червня (за старим стилем) 1775 року в с. Митченки Конотопського повіту

Чернігівської губернії поблизу Батурина в сім'ї дворянина-священника, представника старого старшинського козацького роду, що славився не стільки своєю войовничістю, скільки високою освіченістю [5].

Наслідуючи традиції сім'ї, П. І. Прокопович отримав кращу на той час освіту. У десятирічному віці (1786) батько відав хлопчика в Київську духовну академію Петра Могили [6]. Маючи неабиякі здібності до навчання, мріяв продовжити опанування природничих наук у Московському університеті. Та батько, наперекір бажанням сина, віддав його в 1794 році до військової служби, під час якої Прокопович, очолюючи креслярську майстерню, розбудовував місто Одесу. Зі славним Павлоградським Гусарським полком був учасником бойових дій під час Персидської війни і на Кавказі. Під керівництвом видатного російського полководця О. Суворова брав Прагу і Варшаву [7]. Відомо, що Прокопович відважно діяв при взятті Варшави в одному з підрозділів Переяславського кінно-єгерського полку, про ратні подвиги якого згадує Суворов у своїй реляції П. А. Румянцеву від 7 листопада 1794 року [8].

Багатообіцяючим для військової кар'єри було переведення молодого корнета, який вільно володів багатьма іноземними мовами та в свій час на «відмінно» закінчив клас риторики в академії, ад'ютантом генерала Боура. Однак, як напише пізніше зі слів самого П. І. Прокоповича його учень і послідовник Степан Великдан, Прокопович «терпіти не міг балів і галасливих зібрань», а саме там здебільшого і робилася військова кар'єра [9].

Ще в 1798 році він шокує батька, подавши рапорт про відставку з армії. Відставний 23-річний офіцер за свою вихідну військову допомогу купує 3 десятини землі та 32 вулики і, не маючи ніякої теоретичної підготовки, а лише велику пристрасть до бджіл, по краплинах збирає досвід кращих пасічників тих років. На протязі перших восьми років нових занять початківцю не потрапила в руки жодна книга з бджільництва і Прокопович зізнається, що роблячи власні самостійні дослідження над бджолами, щоб дійти до «точних пізнань» він протягом цих років втратив близько трьохсот вуликів.

Лише через вісім років кропіткої праці, спостережень і досліджень Прокопович починає виписувати літературу, в тому числі і на іноземних мовах (допомогла наука в академії). З подивом відзначає, що в жодному виданні він не зустрів відповідних знань і не знайшов ні одного відкриття з відкриттів, зроблених ним. І лише через 27(!) років досліджень за життям бджіл, він починає друкувати власні статті, де кожне слово підтверджене щоденною практикою. Так, в «Земледельческом журнале» першими побачили світ статті «Про бджільництво», «Про гнилець», «Про занепад бджільництва в Малоросії», «Про бджолині сім'ї» (1828), «Про матки бджолині» (1829), «Погляд на бджільництво і на вигоди, ним представлені» та ін. Всього з 1827 року по 1850 рік було опубліковано понад 60 статей.

Редакції провідних на той час періодичних видань, друкуючи статті Прокоповича, супроводжували їх примітками, в яких підкреслювали заслуги вченого в галузі бджільництва. Так, редакція «Земледельческого журналу» до його статті «Зауваження щодо годівлі бджіл» дає таку примітку: «Пан П. І. Прокопович, можна сказати, є ... єдиний спостерігач бджіл, не лише в нас, а навіть у цілій Європі, котрого зауваження і судження про цих комах відрізняються майже неповторною повнотою, простотою і вірністю» [10].

Згодом були надруковані статті «Грамота пасічника», «Лекції у школі пасічника», «Про годування бджіл», «Історичний погляд пасічника», «Про якість бджолиного рою». Саме завдяки «Земледельческому журналу», за зізнанням самого Прокоповича, він став відомий «любителям» сільського господарства. Статті цього журналу ставали настільними книгами тодішніх пасічників.

«Земледельческий журнал» видавався Імператорським Московським товариством сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, яке на той час відіграло провідну роль у розвитку галузевої науки. Незмінним секретарем товариства та редактором журналу був С. А. Маслов. Протягом 18 років П. І. Прокопович отримав від нього аж 400 офіційних і особистих листів,

що є переконливим прикладом уваги до діяльності українського вченого-новатора.

До речі, С. Маслов згадував про те, що надіслані до редакції статті батуринського бджоляра міг прочитати тільки член редколегії і його земляк, професор російської словесності Московського університету Прокопович-Антонович – також випускник Києво-Могилянської академії. Справа в тому, що П. І. Прокопович часто фахові терміни подавав українською мовою і російських відповідників вони не мали. Наприклад, не мало перекладу слово «торч» (місце у щільнику, де бджоли будують маточник і виводять нових маток) [11].

Даючи оцінку творчій спадщині Прокоповича, відомий історик пасічництва, який особисто знав ученого, О. Покорський-Журавко писав: «Всі його праці, що дійшли до нас, носять на собі відбиток безперечної самостійності, глибокого вміння вглядатися в суть ще недосліджених фактів, надзвичайної логічності висновків, тонкості спостережень і, нарешті, оригінальності викладу» [12].

За вклад у розвиток бджільницької науки П. І. Прокопович в 1827 р. був обраний членом-кореспондентом Імператорського Московського товариства сільського господарства. З 1829 року він уже стає Дійсним членом цього товариства і отримує в нагороду за вагомий вклад у розвиток науки срібну, а згодом і золоту медалі. У дарунок отримує також мікроскоп, що дуже допомагає йому при проведенні лабораторних досліджень. Маючи беззаперечний авторитет в наукових колах, з 1831 року обирається дійсним членом Імператорського Вільного Економічного Товариства, яке також нагороджує П.І.Прокоповича золотою медаллю. Отримує державну нагороду – орден Святого Володимира 4-го ступеня.

Успіхи в бджільницькій справі дали йому можливість уже в 1808 році мати 580 бджолосімей. Прокопович став заможним дворянином-поміщиком. Те, що робив Прокопович на пасіці, у своїй творчій лабораторії, на основі наукових досягнень називали чаклунством, а самого вченого – «чарівником». Прокопович зізнавався, що ним керувало не бажання збільшити свої прибутки,

а велике, сильне прагнення набути необхідних знань стосовно мистецтва раціонального бджільництва.

Багато зусиль Прокопович докладав до того, щоб винайти спосіб збирання меду, при якому б не знищувалися крилаті трудівниці. Він наполегливо вивчав «вигоди і невигоди» вуликів російських, німецьких, французьких і угорських пасічників, розводив бджіл у стояках із бортями, у лежаках, у дуплянках і складних ящиках різних видів. І як результат багаторічних пошуків – «миттєве», за словами самого вченого, відкриття в кінці 1813 року, точніше в ніч на перше січня 1814-го, втулкового вулика. У винайденому вулику вперше в світі застосовувалися рамки, що давало можливість оглядати бджолину сім'ю, слідкувати за її розвитком, а найголовніше – відбирати мед, не знищуючи бджіл.

Розуміючи важливість свого винаходу, він згодом відправив рамки зі стільниковим медом до Петербургу, Москви та інших міст Росії, повідомляючи, що в рамках мед чистий волошковий або зібраний бджолами з синяка, а рамки вийняті з вулика без закурювання бджіл димом, тобто не знищено жодної бджоли.

Повідомлення про цей вулик розійшлося по всьому світу. Всі закордонні вчені визнали велику значимість винайдення першого в світі рамкового вулика. Так, італієць А. Танойа писав про нього ще в 1818 р., француз Генрі Гамет у 1859 [13].

Слава про вченого докотилася до Петербурга. Пасіку відвідав сам імператор. Було укладено договір про постійне постачання кращого за харчовими властивостями на теренах тодішньої Російської імперії меду царській сім'ї з пасіки Прокоповича [14].

А «світ Батурицьких свічок освітлював не тільки тодішню російську імперію, а й усю Європу до самого Копенгагена. Навіть Києво-Печерська лавра, маючи свій завод свічок, світила в себе батуринськими свічками» [15].

Прокопович навіть домігся, щоб змінили шлях залізниці Москва-Київ, яка мала пройти через його землі неподалік пасіки. Авторитетний учений пише

прохання до уряду: «Прошу відвести залізну дорогу від моїх пасік, так як бджола боїться лишнього шуму, запаху гарі і копоті. Всі витрати по переробці проекту і по подовженні залізної дороги я беру на себе» [16]. Будучи вельми заможною людиною, Прокопович не один раз свідомо йшов на збитки заради розвитку бджільницької справи.

Прагнучи поширити свої передові знання з бджільництва якомога ширшому колу людей, П.І. Прокопович із дозволу Міністерства внутрішніх справ (на той час саме воно опікувалося сільським господарством) у 1828 році відкриває у своєму маєтку першу в Росії бджолярську школу з 2-х річним терміном навчання. Теоретичною і практичною основою викладання в школі, яка проіснувала понад півстоліття, стали наукові праці самого П.І. Прокоповича.

Головними «науками» в школі були: 1) добра поведінка; 2) навчання за два місяці за придуманою Прокоповичем методикою грамоти: писати і читати; 3) пояснення пізнань про бджіл; 4) показування і практичні вправи в мистецьких способах бджолярства і 5) практичні вправи з медоносними рослинами при садівництві й огородництві.

В архівних матеріалах Конотопського музею зберігається оригінал свідоцтва «Школи П.І.Прокоповича», яке видавалося випускникам при її закінченні. У сімнадцяти його пунктах переліковуються ті вміння і навички, які здобув кожний учень за час навчання [17]. Цей документ видавався не всім випускникам, а лише тим, в чиїх знаннях і практичному досвіді керівник «Школи» був повністю впевнений.

З метою найбільш широкого розповсюдження своїх наукових праць і друкування навчальних посібників у 1838 році вчений порушує клопотання про обладнання при школі друкарні та літографії. У Чернігівському обласному архіві зберігається декілька оригіналів-прохань, власноруч написаних Прокоповичем до Чернігівського губернатора, таємного радника М.І. Жукова: «Для якнайшвидшого досягнення видання своїх праць про пасічництво і для зручності навчання учнів моєї школи цьому важливому предмету для

сілського господарства я зважився відкрити при школі невелику літографію і типографію за свій рахунок» [18]. Замість відповіді, генерал-губернатор направляє 20 червня 1838 року своє звернення до Чернігівського цивільного губернатора наступного змісту: «Не бачачи в цих проханнях доцільності чи переконливих причин, які можуть задовольнити відкриття в приватному маєтку (!) друкарні і літографії, я прошу Вашу величність схилити П. І. Прокоповича відмовитися від свого бажання» [19].

І хоч Прокопович запевняв високих представників влади, що від цього буде користь усій імперії, досягти дозволу так і не зміг. Друкувати в інших видавництвах свій рукопису із певних причин він не хотів. Свою ґрунтовну працю, працю свого життя – рукопис книги, що складалася з 12-ти розділів і представляла собою цілісний ґрунтовний виклад догляду за бджолами, за свідченнями очевидців, Прокопович спалив.

Високу оцінку діяльності Прокоповича давав І. В. Мічурін. «Я завжди з шанобою і насолодою перечитую повчальні статті талановитого Прокоповича, який для справи розвитку прогресивного бджільництва віддав свій розум, талант і серце». Схвально відгукувався про відкриття вченого і видатний російський учений Л. Толстой, який любив бджільництво і добре на ньому розумівся. Л. Толстой підкреслював, що «вузько-високий рамковий вулик Прокоповича забезпечував і кращу зимівлю бджіл» [20].

З Прокоповичем підтримували зв'язки такі відомі українські діячі науки і культури, як М. Костомаров, О. Лазаревський та ін. [21]. На пасіці Прокоповича побував і Т. Г. Шевченко, який у 1843 році приїздив до колишньої гетьманської столиці – Батурина і, побачивши неподалік пасіку, захотів особисто познайомитися з її господарем. Розмови з Прокоповичем так захопили Шевченка, що він у своїй повісті «Близнюки» неодноразово згадував: «З'їжджу тижнів на два, три до Батурина. Там, біля Батурина десь, живе наш великий пасічник Прокопович. Послухаю його розумних розмов ... ».

Звичайно, більшість згаданих джерел про П. І. Прокоповича базуються на народній пам'яті. Та відомо, що перекази та легенди не виникають на пустому

грунті. Зокрема, згідно зі спогадами кріпосного візника Акіма Ложки, який помер в 1924 році, Шевченко у Прокоповича бував і добре його знав [22].

Хто знав особисто Прокоповича, відзначав, що бесіди з ним були приємними і наповнені мудрістю, в яких він «живою і захоплюючою мовою вмів і любив з радістю і готовністю передавати те, що придбав довгим і постійним трудом і спостереженнями».

Обірвалося життя видатного вітчизняного вченого-практика в 1850 році. Поховали його у склепі під рідними липами у с. Пальчиках. Славу П. І. Прокоповича примножувала ціла плеяда його послідовників.

Висновки. Підводячи підсумок вищесказаному, можна стверджувати, що П. І. Прокопович був першим, хто перетворив вітчизняне бджільництво з простого промислу в науку. Більшість його сміливих для того часу відкриттів є актуальними і сьогодні. Ґрунтовне дослідження творчої спадщини П. І. Прокоповича, його вклад у науку, може слугувати поштовхом для переосмислення бджільницької справи, яка була не лише однією з найтрадиційніших, найприбутковіших галузей, а й невід'ємною частиною історії українського народу.

Список використаної літератури

1. *Різниченко В.* Петр Иванович Прокопович, отец украинского рационального пчеловодства (к 100-летию со времени изобретения первого улья) / Різниченко Василий. – СПб., 1915. – 7 с.

2. *Різниченко В.* Як загинула пасіка П. І. Прокоповича / В. Різниченко. – Конотоп, 1920. – 15 с.

3. *Курочкин А. Я.* Исторический очерк пчеловодства с биографиями знаменитых деятелей по пчеловодству / А. Я. Курочкин. – М., 1991. – 116 с.

4. *Шабаршов И. А.* Ученые пчеловоды России / И. А. Шабаршов. – М. : Агро-Промиздат, 1986. – 175 с.

5. *Зевахін Ж. Т.* Козацькому роду нема переводу / Ж. Т. Зевахін // Пасіка. – 2000. – № 7-8. – С. 3.

6. *Різниченко В.* Петро Прокопович (3 нагоди 150-річчя з часу народження) / В. Різниченко. – К. : Друкарня і літогр. Півд.-Зах. залізниці, 1926. – С. 3.

7. *Речь* по случаю столетней годовщины со дня рождения П. И. Прокоповича, читаная в Школе Пчеловодства 22 июня 1875 года // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 8415. – Арк. 1.

8. *Генералиссимус Суворов* // Сборник материалов и докладов. – М., 1947. – С. 211.
9. *Речь по случаю столетней годовщины со дня рождения П. И. Прокоповича, читаная в Школе Пчеловодства 22 июня* // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 8415. – Арк. 24.
10. *П. И. Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству* / [сост. Н. Ф. Федосов]. – М. : Сельхозгиз, 1960. – С. 4.
11. *Зуй В. Д. Славний пасічник* / В. Д. Зуй // Народна газета. – 1998. – № 49. – С. 8.
12. *Різниченко В. Петро Прокопович (з нагоди 150-річчя з часу народження)* / В. Різниченко. – К. : Друкарня і літогр. Півд.-Зах. залізниці, 1926. – С. 13–14.
13. *Боднарчук Л. І. Вулики : історія створення та різні системи* / Л. І. Боднарчук, Т. Д. Соломаха. – К. : Фітосоціоцентр, 1998. – С. 40.
14. *Ільченко С. П. Петро Прокопович – основоположник науки про бджільництво* / С. П. Ільченко // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 139.
15. *Яремчук М. Г. Наші земляки. – Державний архів Чернігівської області.* – Ф. р.3621. – Оп. 2. – Спр. 436. – Арк.3
16. *Задко В. Є що відроджувати* / В. Задко // Голос Присеймів'я. – 1995. – № 96 (16 груд.). – С. 3.
17. *Свидетельство* школы пчеловодства Черниговской губернии, Конотопского уезда состоящей в селе Пальчихах. – Конотопський історичний музей. – Інвентарний номер п/п 83.
18. *Письмо* Его Превосходительству Черниговскому Гражданскому Губернатору тайному Советнику и кавалеру Николаю Ивановичу Жукову от учредителя Школы Пчеловодства Поручика Прокоповича от 23 февраля 1838 г. – Державний архів Чернігівської області . – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 6110. – Арк. 2.
19. *Письмо* к Господину Черниговскому Гражданскому губернатору от 20 июня 1838, № 4453. – Державний архів Чернігівської області. –Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 6110. – Арк. 11.
20. *Ребенко І. Ф. Славний пасічник.* – Державний архів Чернігівської області. – Ф. р. 3621. – Оп. 2. – Спр. 436. – Арк. 11.
21. *Скуратівський В. Геніальний бджоляр Петро Прокопович, або «Я віддав йому все життя»* / В. Скуратівський // Берегиня. – 1997. – № 3-4. – С. 81.
22. *Д. Х. Народная память свидетельствует...]* // Пчеловодство. – 1975. – № 7. – С. 15.